

Για μια νέα φιλοσοφία της κριτικής του καπιταλισμού. Υπέρβαση των παραδοσιακών δυϊσμών και των μεγάλων μονοθεματικών αφηγήσεων

Το θέμα που προτείνω για συζήτηση στους αναγνώστες της *Ουτοπίας* και γενικότερα για όσους ενδιαφέρονται για τη φιλοσοφία είναι πολύ λεπτό και συνάμα πολύ σπουδαίο. Αφορά ένα σύνολο προβλημάτων που αναδύθηκαν κατά τη συζήτηση μέσα από τις στήλες του περιοδικού ανάμεσα στη Μ. Αντωνοπούλου και τον Π. Σωτήρη. Πεντακόσιες σελίδες δε θα έφταναν για να συζητηθούν σοβαρά τα ζητήματα που προέκυψαν από αυτή τη συζήτηση. Θα πρέπει αναπόφευκτα να περιοριστούμε σε μερικές τηλεγραφικές παρατηρήσεις κατά τις οποίες θα θυσιάσουμε το βάθος και την πληρότητα για χάρη της σαφήνειας.

Πιστεύω ότι η βασική φιλοσοφική θέση της Αντωνοπούλου είναι εντελώς σωστή: μια νέα φιλοσοφία κριτικής του σημερινού παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού θα πρέπει να παρακάμψει τους παλαιούς δυϊσμούς που μας κληροδότησε η μαρξιστική παράδοση και ιδιαίτερα το δυϊσμό που αντιπαράθετε τον υλισμό και τον ιδεαλισμό. Σχετικά με την οργανική σύνδεση ανάμεσα στην ανάπτυξη της εμπορευματικής μορφής και από την άλλη της φιλοσοφικής έννοιας της ύλης, εκτιμώ ότι πρόκειται για μια φιλοσοφική και όχι για μια επιστημονική θέση. Καθώς λέγει ο Βιτγκενστάιν, οι επιστημονικές θεωρίες αποδεικνύονται, ενώ οι φιλοσοφικές θέσεις δείχνονται, όπως θα δείχναμε με το δάκτυλο ένα δρόμο. Δεν μπορούμε να δώσουμε αξιωματική θεμελίωση σε μια φιλοσοφική θέση. Αλλά μπορούμε να την κρίνουμε με κριτήριο τη γονιμότητα την οποία έχει, αν, δηλαδή, προάγει τις παραπέρα έρευνες και οδηγεί σε παραπέρα υποθέσεις.

Επίσης, πιστεύω ότι πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη ορισμένες κριτικές θέσεις του Π. Σωτήρη, για τον οποίο η εμπορευματική μορφή, και ακριβέστερα η εξάπλωση και η γενίκευση της εμπορευματικής μορφής μέχρι την αποφασιστική καμπή του 18ου αιώνα (Βιομηχανική Επανάσταση στην Αγγλία και Διαφωτισμός) συνιστά βέβαια κοινωνική σχέση αλλά όχι ακόμα μια κοινωνική σχέση παραγωγής (και αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής). Αλλά φυσικά δεν πρόκειται να κατανειμούμε τα δίκαια που έχει ο ένας και ο άλλος από τους δύο συνομιλητές. Αυτό που λέμε είναι ότι θα πρέπει να πάrouμε στα σοβαρά τη συζήτηση ανάμεσά τους.

Σχετικά με τους κληροδοτημένους από τη μαρξιστική παράδοση δυνάμεις

Πιστεύω ακράδαντα ότι σήμερα δεν έχουμε πια να κάνουμε με το λενινικό πρόταγμα της συστηματικής επεξεργασίας μιας φιλοσοφίας του αντικαπιταλιστικού κόμματος (ένα πρόταγμα του Λένιν αλλά όχι και του ίδιου του Μαρξ). Αυτό το λενινικό σχέδιο, κατά τη γνώμη μου, ήταν λαθεμένο ακόμα και από την εποχή της σύλληψής του από τους Ένγκελς και Λένιν. Κι αυτό γιατί βασιζόταν σε μια απαράδεκτη σύγχυση τριών διακριτών επιπέδων, ποιοτικά διαφορετικών — της επιστήμης, της φιλοσοφίας και της ιδεολογίας (με την έννοια της ταξικής αντίληψης του κόσμου και όχι της ψευδούς συνείδησης, αυθόρμητης είτε οργανωμένης). Κομματική ιδεολογία υπήρξε και μπορεί ακόμα να υπάρξει παρότι, κατά τη γνώμη μου, δεν πρέπει να υιοθετείται μετά την ιστορική εμπειρία της σταλινικής χειραγώγησης. Αντίθετα, από την ίδια τους την ουσία, η φιλοσοφία και η επιστήμη δεν μπορούν να είναι κομματικές. Υπάρχουν ταξικές και κομματικές ιδεολογίες. Αλλά δεν μπορούν να υπάρξουν ταξικές και κομματικές επιστήμες και φιλοσοφίες. Φυσικά, μπορεί να γίνει ιδεολογική χρήση των φιλοσοφικών σημασιών και των επιστημονικών μεθόδων και μια τέτοια ιδεολογική χρήση μπορεί να αποκτήσει μεγάλη ισχύ. Αλλά η ιδεολογική αυτή χρήση δεν πρέπει να συγγέεται με την καθολική φύση που έχουν τα φιλοσοφικά περιεχόμενα και οι μέθοδοι της επιστήμης. Αυτά από τη φύση τους δεν μπορεί ποτέ να είναι ταξικά ή κομματικά. Η απόπειρα να υπαχθεί το επιστημονικό εγχείρημα σε μια ταξική διχοτομία (αστική/προλεταριακή επιστήμη, περίπτωση Λισένκο κτλ.) είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Γίνεται φυσικά μια ταξική εκμετάλλευση των επιστημονικών ανακαλύψεων. Δίδεται ένας ταξικός προσανατολισμός στην ίδια την επιστημονική έρευνα μέσω των κρατικών ή επιχειρηματικών επενδύσεων και επιδοτήσεων. Αλλά, οι σύγχρονες επιστήμες που συγκροτήθηκαν από τον Γαλιλαίο και τον Νεύτωνα, από τον Λαβουαζιέ και τον Δαρβίνο, ως θεωρητικές δομές δεν μπορούν να υπαχθούν σε τεχνητές διχοτομίες πολιτικές (Δεξιά/Αριστερά), ιστορικές (αστική/εργατική τάξη), φιλοσοφικές (ιδεαλισμός/υλισμός), θρησκευτικές (πίστη/αθεϊσμός) ή, τέλος, σε διχοτομίες ιδεολογικού χαρακτήρα (πρόοδος/συντήρηση).

Η Μαρία Αντωνοπούλου έχει λοιπόν, κατά τη γνώμη μου, δίκιο στο κρίσιμο σημείο του ζητήματος: η διατήρηση της πολικής (ή πολωμένης) δυαδικότητας είναι σύμπτωμα ανικανότητας της αντικαπιταλιστικής σκέψης να υπερβεί και να εγκαταλείψει το παλαιό σενάριο, το οποίο μάλιστα, μετά την κατάρρευση του ιστορικού κομμουνισμού εδώ και μια δεκαετία, φαίνεται εντελώς παρωχημένο. Γι' αυτό, και σε μια πιθανή συμφωνία με την Αντωνοπούλου, θα ήθελα να εκθέσω τους λόγους για τους οποίους αρνούμαι πλέον να αποδεχθώ τη διχοτομία ιδεαλισμού/υλισμού και στην «παλαιά» εκδοχή του Ένγκελς και στη «νέα» εκδοχή του Λουί Αλτουσέρ. Μετά από αυτό, θα είναι πλέον δυνατόν να εκτεθούν ορισμένες αδυναμίες στις φιλοσοφικές θέσεις της.

Η παλαιά διχοτομία ιδεαλισμού/υλισμού στην αφετηριακή εκδοχή του Ένγκελς

Η πολιτική διάκριση μεταξύ του ιδεαλισμού και του υλισμού είχε τεθεί ως το «θεμελιακό ζήτημα της φιλοσοφίας» από τον Ένγκελς ανάμεσα στο 1878 και το 1888. Η παλιά, η τωρινή και η μέλλουσα ιστορία της φιλοσοφίας θα έπρεπε να αναδομηθούν στη βάση της αντιπαράθεσης μεταξύ των ιδεαλιστών (που υποστήριζαν τον καθορισμό τού είναι από τη συνείδηση) και των υλιστών που πρόσβευαν το πρωτείο τού είναι απέναντι στη συνείδηση. Η θέση αυτή θα αποτελέσει το θεμέλιο του σοβιετικού διαλεκτικού υλισμού μέχρι την κατάρρευση του πανεπιστημιακού και εκπαιδευτικού συστήματος των σοσιαλιστικών χωρών (1989-1991). Υπάρχουν, ωστόσο, δύο πλευρές αυτής της διάκρισης που, μολονότι αξιολογικές, δεν έχουν προσεχθεί όσο έπρεπε. Κατ' αρχήν, αυτή η διάκριση ανάμεσα στον ιδεαλισμό και τον υλισμό δεν υπάρχει στη σκέψη του ίδιου του Μαρξ, στο σώμα, δηλαδή, της πρωτότυπης μαρξικής σκέψης. Δεν είναι σοβαρό να υποστηρίζει κανείς, όπως είδα να γίνεται, ότι ο Μαρξ υποστήριζε αυτή τη θέση εμμέσως και λανθάνοντως, διότι, στην αντίθετη περίπτωση, θα είχε εκδηλώσει τη σχετική διαφωνία του ανοιχτά. Μια τέτοια φαντασική «ερμηνευτική» έχει περισσότερο να κάνει με το ελάγγεμα της καφετζούς που μαντεύει τα γεγονότα «διαβάζοντας» τα κατακάθια του καφέ. Κατά δεύτερο λόγο, η θέση αυτή του Ένγκελς, που επιτόλαια θεωρείται ως οντολογική θέση, είναι στην πραγματικότητα γνωσιολογική. Κατά το ήμισυ καντιανή και κατά το ήμισυ θετικιστική, και ακολουθεί τη γνωστή τάση της εποχής που ανήγαγε τις γνωσιολογικές σε οντολογικές θέσεις. Είναι λοιπόν εύλογο να θέσει κανείς συμπερασματικά ότι αυτός ο διυϊσμός ανάμεσα στον (κακό) ιδεαλισμό και τον (καλό) υλισμό δεν έχει να κάνει με την πρωτότυπη σκέψη του Μαρξ και ότι αποτελεί μια γνωσιολογική παραμόρφωση εν μέρει καντιανής και εν μέρει θετικιστικής προέλευσης μιας αφετηριακής οντολογικής θέσης.

Μα τούτο δεν αρκεί. Χρειάζεται να συμπληρωθεί με δύο σειρές περαιτέρω παρατηρήσεων. Εν πρώτοις, είναι φανερό ότι αυτή η διάκριση υλισμού/ιδεαλισμού αντιπροσωπεύει την ιδεατή μεταφορά στο επίπεδο των φιλοσοφικών ιδεών της κοινωνικής διάκρισης ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη. Η ερμηνεία του Ένγκελς για τη δυναμική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ήταν ακριβώς αυτή: Η κακή πλευρά —η αστική τάξη— ταυτίστηκε συμβολικά με τον ιδεαλισμό στις ποικίλες του εκδηλώσεις. Η καλή πλευρά —το προλεταριάτο— ταυτίστηκε συμβολικά με τον υλισμό. Στη βάση της φιλοσοφικής διδασχής του Σπινόζα, έχω προσωπικά πειστεί ότι δεν πρόκειται παρά για έναν ασυνείδητο ανθρωπομορφισμό του καπιταλισμού ως οικονομικού σεναρίου για την πάλη δύο υποκειμένων —της αστικής τάξης και του προλεταριάτου. Όμως η μαρξική έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι μια έννοια απρόσωπη και δομική. Τα υποκείμενα εμφανίζονται ως «φορείς της καπιταλιστικής παραγωγής» διαφόρων κατηγοριών. Αντίθετα, η ανθρωπομορφική του μεταφορά σε ένα διυϊσμό αστικής/εργατικής τάξης οδηγεί προς αυτό που ο Ζαν-Φρανσουά Λιοτάρ αποκάλεσε «μεγάλες αφηγήσεις». Σε μια τέτοια «μεγάλη αφήγηση», η αστική τάξη και το προλεταριάτο υποστασιοποιούνται σε ανυπόστατα σταθερά υποκείμενα, ενώ η διατήρηση της αφετηριακής τους ουσιώδους ταυτότητας εγγυάται και την τελική εκπλήρωση του αντίστοιχου προτάγματος. Αυτή η «προσωποποιημένη» εκδοχή της δο-

μής του καπιταλισμού, ξένη προς τη βαθιά λογική της μεθόδου του Μαρξ, γνώρισε μια τεράστια ιστορική επιτυχία, γιατί προσαρμόστηκε τέλεια στις ιδεολογίες κοινωνικής ταυτότητας και πολιτικής ένταξης αρχικά της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και αργότερα του ρωσικού και διεθνούς κομμουνισμού. Κατά τη γνώμη μου, σήμερα μια τέτοια εκδοχή πρέπει να εγκαταλειφθεί εντελώς ως μια κοινωνική μεταφυσική με θεολογική και θρησκευτική προέλευση.

Από την άλλη πλευρά, καλό είναι να υπενθυμίσουμε και κάτι που δεν είναι τόσο γνωστό. Η αναδόμηση της φιλοσοφίας βάσει της προαναφερθείσας διχοτομίας, που αποδίδεται βιαστικά στην αυθεντία του Ένγκελς, αποτελεί στην πραγματικότητα ένα προϊόν της υψηλής ακαδημαϊκής και πανεπιστημιακής κουλτούρας του τότε γερμανικού θετικισμού. Ο καθηγητής Ernst Laas, που μπορεί να είναι ελάχιστα γνωστός σήμερα αλλά ήταν γνωστότατος τότε, έγραψε ανάμεσα στο 1879 και το 1884 μια τρίτομη ιστορία της φιλοσοφίας, τιτλοφορούμενη *Πλατωνισμός και Θετικισμός*. Εκεί, όλες οι προηγούμενες ιδέες κατατάσσονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: του πλατωνισμού, τον οποίο ο Laas με διάφορους τρόπους ταυτίζει με τον ιδεαλισμό, και του θετικισμού, ο οποίος ταυτίζεται με τον υλισμό. Είναι βέβαια αλήθεια ότι το ταξινομικό κριτήριο του Laas είναι διαφορετικό από εκείνο του Ένγκελς. Ο τελευταίος, λόγου χάρι, θέτει στα υπέρ του καλού θετικισμού τη δυναμική αλληλεπίδραση υποκειμένου και αντικειμένου. Είναι όμως αδιαμφισβήτητο ότι αυτός ο дуΐσμός, τον οποίο η μαρξιστική και κομμουνιστική σκέψη απέδιδε στον Ένγκελς, υπήρξε στην πραγματικότητα καρπός της γερμανικής πανεπιστημιακής κουλτούρας. Αν αυτό δεν αποτελεί ένα σημείο υποταγής στο θετικισμό, τότε θα πρέπει να μου διαφεύγει η ακριβής σημασία της λέξης «υποταγή».

Η νέα διχοτομία ιδεαλισμού/υλισμού στη νέα εκδοχή του Αλτουσέρ

Ο дуΐσμός που προτάθηκε από τον Ένγκελς καλλιεργήθηκε από τους μαρξιστές για περισσότερο από έναν αιώνα. Δόμησαν την επιστημολογία γύρω από αυτή την πολικότητα, και όχι μόνο την επιστημολογία τους, αλλά και όλο το φαντασιακό τους κόσμο. Η επιλογή του φιλοσοφικού υλισμού ήταν συνάμα και μια αντι-αστική επιλογή του στρατοπέδου της εργατικής τάξης στο επίπεδο των αφηρημένων θεωρητικών συλλήψεων. Αλλά, μετά την αναταραχή που ήρθε με το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, αυτή η παλαιά ενγκελσιανή μορφή της διχοτομίας αρχίζει να αμφισβητείται. Αναδιατυπώθηκε τελικά με ριζικό τρόπο από τον Λουί Αλτουσέρ. Στην κριτική των θέσεων της Αντωνοπούλου, που κάνει ο Π. Σωτήρης, δεν υπερασπίζεται την εγκυρότητα του дуΐσμού με τα επιχειρήματα του Ένγκελς, αλλά με εκείνα του Αλτουσέρ. Σ' αυτή την εκδοχή, ο υλισμός είναι μια φιλοσοφική τοποθέτηση που αντανάκλα την πάλη των τάξεων στο επίπεδο της θεωρίας. Τούτο, με μια ορισμένη έννοια, συνιστά μια απόπειρα επιστροφής στον Μαρξ. Η προτεραιότητα δεν αποδίδεται πλέον στην ύλη οντολογικώς θεωρούμενη. Αποδίδεται στην ταξική πάλη στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων της καπιταλιστικής παραγωγής και αναπαραγωγής. Άλλωστε, η κριτική του βιβλίου της Αντωνοπούλου από τον Σωτήρη έχει ως αναφορά το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Πράγματι, η μορφή του εμπορεύματος —ανεξάρτητα του αν συνδέεται διαλεκτικά ή όχι με τη φιλοσοφική έννοια της ύλης— συνιστά κοινωνική σχέση, όπως

υποστήριξαν ο Τζορτζ Τόμσον, ο Άλφρεντ Ζον-Ρτέλ και κυρίως ο Αντόρνο. Είναι όμως μάλλον μια σχέση αλλοτρίωσης και φετιχισμού παρά μια πραγματική σχέση παραγωγής και αναπαραγωγής. Θα επανέλθω πιο κάτω σε αυτό το σημείο. Προς το παρόν όμως θα ήθελα να τονίσω την ανεπάρχεια της αλτουσεριανής εκδοχής του εν λόγω δυϊσμού.

Η εκτίμηση που κάνω για το έργο του Αλτουσέρ συνολικά είναι θετική. Σπούδασα φιλοσοφία στο Παρίσι και γνώρισα προσωπικά το φιλόσοφο, μολονότι δεν υπήρξα από τους άμεσους μαθητές του. Τον θεωρώ ως ένα συνεπή αντισταλινικό στοχαστή, έναν ειλικρινή ανανεωτή του κομμουνισμού (παρότι σ' αυτό το σημείο ήταν ουτοπιστής). Κυρίως όμως ήταν ο άνθρωπος που μέχρι το τέλος της ζωής του μας προέτρεπε να «μη λέμε παραμύθια» (*ne pas raconter des histoires*). Θεωρώ επίσης ότι η τελευταία του φιλοσοφία (που αποκλήθηκε *materialisme aleatoire*) έχει κάτι το εξαιρετικά γόνιμο. Αλλά δε συμμερίζομαι την άρνηση της φιλοσοφίας, και πιο συγκεκριμένα την άρνηση της ειδικής γνωστικής αξίας της φιλοσοφίας (μιας δραστηριότητας διακριτής από την επιστημονική αλλά και από την ιδεολογική δραστηριότητα). Σε αυτό το σημείο ο Αντόρνο ή ο Μαρκούζε αξίζουν για μένα όσο χίλιοι σαν τον Αλτουσέρ. Σε μια πρώτη περίοδο, εκείνη της *Ανάγνωσης του Κεφαλαίου*, ο Αλτουσέρ ανάγει στην επιστημολογία το αντικείμενο και τη μέθοδο της φιλοσοφίας. Σε μια επόμενη περίοδο της σκέψης του, που σημαδεύεται από τα *Στοιχεία μιας αυτοκριτικής*, τα ανάγει στην ιδεολογία, στη διαδικασία της αντιπαράθεσης ανταγωνιστικών τάξεων στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Μα αυτές οι τάξεις αλλάζουν. Έτσι, σήμερα έχουμε διεθνείς χρηματιστικές ολιγαρχίες που κυριαρχούν στον πλανήτη, μια μεσαία τάξη προσανατολισμένη στην κατανάλωση που δεν έχει σε τίποτα να κάνει με την παλαιά μικροαστική τάξη, τους μισθωτούς των μητροπόλεων υποκειμένους σε ένα καθεστώς εργασιακής ευκαμψίας και προσωρινότητας, ένα γιγάντιο στρατό εφεδρικής εργασίας από φτωχούς μετανάστες κ.τ.λ. Μια διχοτομική αναπαράσταση της πάλης της τάξεων στο θεωρητικό πεδίο, όπως εκείνη του Αλτουσέρ, αποτελεί κατά τη γνώμη μου απλούστευση λαθεμένη και παραπλανητική. Δεν έχει λοιπόν νόημα να υποκαταστήσουμε την ενγκελσιανή διχοτομία μ' εκείνη του Αλτουσέρ. Και οι δύο εκδοχές πρέπει πια να εγκαταλειφθούν. Πράγμα που μας οδηγεί στις αντι-δυϊστικές και μονιστικές θέσεις της Μ. Αντωνοπούλου.

Η σχέση μεταξύ της γενικευμένης κοινωνικής μορφής του εμπορεύματος και της αφηρημένης φιλοσοφικής έννοιας της ύλης

Οφείλουμε ευγνωμοσύνη στην Αντωνοπούλου που δεν περιορίστηκε στις διευκρινίσεις αρχής κατά των δυϊσμών, αλλά μας έδωσε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα ανακατασκευής της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στο υλικό και το ιδεατό στοιχείο σε όλη τη δυτική σκέψη (χρησιμοποιώ σε αυτό το σημείο την ορολογία του Μορίς Γκοντελιέ). Το έργο της, κατά τη γνώμη μου, τιμά την ελληνική φιλοσοφική ιστοριογραφία. Πρόκειται για την προοδευτική γενίκευση της εμπορευματικής μορφής, που δεν είναι μόνο υλικό αντικείμενο και ανταλλακτική αξία, αλλά και μια κοινωνική σχέση. Λόγω του περιορισμένου χώρου, δε θα μπορέσω να επεκταθώ στη σχέση ανάμεσα στη μορφή του εμπορεύματος και την αρχαία ελληνική πόλη. Φτάνει μονάχα να πω ότι ο Αριστοτέλης δε θα μπορούσε να κάνει μια τόσο σίγουρη και

λεπτομερειακή ανάλυση της εμπορευματικής μορφής, αν δεν υπήρχε ήδη μια παρατηρήσιμη γενίκευση της μορφής του εμπορεύματος. Το σημείο αυτό τεκμηριώνεται στο βιβλίο *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*, του Scott Meikle, που μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Άκη Γαβριηλίδη για τις εκδόσεις *Ελληνικά Γράμματα*.

Το βιβλίο της Αντωνοπούλου δεν περιέχει μια «μεγάλη αφήγηση» της αλλοτριωτικής γενίκευσης της εμπορευματικής μορφής που φτάνει μέχρι τη σημερινή φοιτητή κοινωνία της ετερόνομης κατανάλωσης και δεν μπορεί να κατηγορηθεί για αυτό. Μια τέτοια μεταφυσική της αλλοτριώσης δε θα μας ήταν χρήσιμη σήμερα. Δε θα ήταν άλλωστε παρά μια αφήγηση φρίκης, ένα είδος Στίβεν Κινγκ για φιλοσόφους.

Είναι προφανές ότι το εμπόρευμα είναι μια κοινωνική σχέση. Με βάση αυτή την κοινωνική σχέση πρέπει να αναθούμε από τη σφαίρα της κατανάλωσης στην κυκλοφορία και από εκεί στην παραγωγή, γιατί μονάχα με αυτό τον τρόπο μπορούμε να φτάσουμε σε μια αληθινή έννοια κοινωνικής σχέσης παραγωγής και αναπαραγωγής της δεσποζουσας κοινωνικής σχέσης στο πλαίσιο του πλήρως παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Είδαμε ότι η σκέψη του Αλτουσέρ δεν κατορθώνει να διασώσει τον ειδικό ρόλο της φιλοσοφίας από τις ηγεμονικές βλέψεις της επιστημολογίας και της πολιτικής ιδεολογίας. Σε ένα άλλο επίπεδο, η σκέψη του Αντόρνο δεν κατορθώνει πάντα να βγαίνει έξω από το «μαγικό κύκλο» της εμπορευματικής μορφής για να φθάσει στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Θα ήμουν πρόθυμος να προσδιορίσω αυτές τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής ως «υλικές» σχέσεις, υπό τον όρο ότι αυτό δε θα σήμαινε σχέσεις πραγμάτων ή σχέσεις υποστασιοποιημένες σε πράγματα. Πάντως θα πρέπει να δίνουμε πάντα έμφαση στο γεγονός ότι το σύνολο αυτό είναι μονιστικό και όχι δυϊστικό. Ειδεμή η σημασιολογική χρήση του όρου «υλικός» δε θα έκανε δυστυχώς τίποτε άλλο από το να αναδιπλασιάζει ανώφελα τον κοινωνικό δεσμό με μια παράγωγη «ιδεατή» υπερδομή.

Γι' αυτό το λόγο, ο μονισμός της Αντωνοπούλου είναι καλύτερος (ή όχι χειρότερος) από τους αναδιπλασιασμούς που επιτελεί ο δυϊσμός, από την «κλωνοποιημένη» αναπαραγωγή του αναδιπλασιασμού σε βάση και υπερδομή. Ένα ζήτημα τελείως διαφορετικό από αυτό είναι η ιστορική γένεση της φιλοσοφικής έννοιας της ύλης ως μιας ομογενούς αφηρημένης κατηγορίας. Ως προς αυτή, ο Π. Σωτήρης διατυπώνει επιφυλάξεις που είναι εντελώς νόμιμες και συζητήσιμες και οι οποίες χρήζουν περαιτέρω ανάλυσης. Τούτο όμως το ζήτημα δεν πρέπει να συγχέεται ούτε με το ζήτημα του υλισμού ούτε με εκείνο της υπέρβασης των δυϊσμών. Η Αντωνοπούλου προφανώς επιχειρεί στο βιβλίο της να αποφύγει την παγίδα μιας ιστορικιστικής αφήγησης. Μια ιστορικιστική περιγραφή της γενίκευσης της εμπορευματικής μορφής ξέρει καλά ότι θα την οδηγούσε στην αποκατάσταση του δυϊσμού βάσης και υπερδομής, κατά την οποία η βάση —ήτοι η εμπορευματική μορφή— θα παρήγαγε την ιδιαίτερη «υπερδομή» της, δηλαδή τη φιλοσοφική έννοια της ύλης. Με άλλα λόγια, θα την έφερε σε σύγκρουση με τις ιδίες της τις προθέσεις. Πιστεύω ειλικρινώς ότι δεν μπορεί να της προσάψει κανείς μια τέτοια κατηγορία.

Όπως έχω θέσει στην αρχή της παρέμβασής μου αυτής, μια φιλοσοφική θέση δεν είναι μια επιστημονική θέση. Δεν μπορεί να αποδειχθεί ούτε πειραματικά στο εργαστήριο ούτε μαθηματικά στο μαυροπίνακα. Μπορεί μονάχα να δείχθει, όπως δείχνουμε με το δάκτυλο μια προοπτική. Αυτό που πρέπει να ζητάμε από τους φιλοσόφους είναι μονάχα να δεί-

χνουν. Λόγω των τυραννικών περιορισμών του χώρου, θα ήθελα να καταλήξω ζητώντας από τον Π. Σωτήρη και τους αναγνώστες της *Ουτοπίας* να μη φοβούνται την αντικαπιταλιστική εκείνη φιλοσοφία που έχει εγκαταλείψει τους ανώφελους δυϊσμούς που υπεράσπισαν στον καιρό τους οι Έγγελς και Άλτουσέρ.

Δε χρειάζεται να φοβόμαστε την άρση των παλαιών φιλοσοφικών δυϊσμών

Στην παρέμβασή του ο Π. Σωτήρης αναρωτιέται αν πρέπει να φοβόμαστε τον υλισμό. Φυσικά και όχι. Προσωπικά δεν έχω κανέναν τέτοιο φόβο. Σε ένα δοκίμιό μου, γραμμένο στα ιταλικά (στο οποίο ο Ετιέν Μπαλιμπάρ αναφέρεται διά μακρών στο πρόσφατο έργο του περί της φιλοσοφίας του Μαξ), έχω υποστηρίξει ότι για τη φιλοσοφική υφή του μαρξισμού θα πρέπει να προτιμάται η επικουρεία από τη στωική κληρονομιά.

Μέσα από τη στωική παράδοση, που καλλιεργήθηκε κυρίως από τη λουθηρανικής έμπνευσης εκλαΐκευση του Κάουτσκι, ο μαρξισμός κληρονομεί τις έννοιες της αναγκαιότητας και του ιστορικού πεπρωμένου, που συμπυκνώνονται στη θέση της αναγκαιάς και αναπόφευκτης κατάρρευσης του καπιταλισμού και του αναγκαίου και αναπόφευκτου περάσματος στο σοσιαλισμό. Αντίθετα, στην επικουρεία παράδοση δεν υπάρχει ίχνος από την ιστορική αναγκαιότητα και το ιστορικό πεπρωμένο. Η έμφαση δίδεται στην ελευθερία. Στον καιρό του, ο Έλληνας φιλόσοφος Χ. Θεοδοωρίδης είχε γράψει ένα θαυμάσιο βιβλίο για τον Επίκουρο. Εκεί, με διάφορα επιχειρήματα, αναδεικνύει το φιλόσοφο ως αυθεντικό εκφραστή της κοσμοαντίληψης των αρχαίων Ελλήνων. Δεν πρέπει λοιπόν να φοβόμαστε τον υλισμό. Αλλά στην πραγματικότητα το πρόβλημα δεν είναι αυτό. Αν τεθεί έτσι, τίθεται υπό αντεστραμμένη μορφή.

Αυτό πάνω στο οποίο πρέπει να αναρωτηθούμε είναι αν φοβόμαστε την άρση των δυϊσμών που διαμόρφωσαν για περισσότερο από έναν αιώνα τη φιλοσοφική συνείδηση των μαρξιστών και των αντιπάλων του καπιταλισμού. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα προκαλεί θλίψη. Διότι η συντριπτική πλειονότητα της μαρξιστικής φιλοσοφικής κοινότητας που εναπέμεινε δέκα χρόνια μετά την κατάρρευση του ιστορικού κομμουνισμού φοβάται την άρση των δυϊσμών και αντιτίθεται σε αυτή. Θα πρέπει με λογικά επιχειρήματα να τους μεταπειλούμε. Το δοκίμιο της Αντωνοπούλου κάνει μια αρχή πάνω σε αυτή την κατεύθυνση, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο των προτεινόμενων ιδιαίτερων θέσεων.

Οι γιγάντιες αντιστάσεις που συναντά η εν λόγω κατεύθυνση είναι διαφορετικών τύπων. Κατ' αρχήν είναι η λαθεμένη αλλά εφτάψυχη πεποίθηση ότι κάθε αντιματειαλιστική θέση είναι εξ αντικειμένου σύμμαχος (ή και μια μεταμφίεση) της θρησκείας. Ο Λένιν, παραδείγματος χάρη, είχε ενστερνιστεί αυτή την πεποίθηση. Θεωρητικά, πρόκειται περί λάθους, μολονότι δεν μπορώ εδώ να επιχειρηματολογήσω σχετικά. Άλλωστε στο σημερινό ολοκληρωτικό καπιταλισμό κυριαρχεί ο μονοθεϊσμός της αγοράς, του χρηματιστηρίου, του εμπορεύματος και όχι κάποια άλλη υπερβατική θεότητα. Η πολιτική οικονομία έχει υποκαταστήσει τη θεολογία όσον αφορά τη λειτουργία νομιμοποίησης της εξουσίας. Στη θρησκεία έχουν ανατεθεί μόνο περιορισμένοι ρόλοι, όπως αυτός της επικουρίας των φτωχών και των περιθωριοποιημένων. Στο πλαίσιο του σημερινού παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού,

ο προθάλαμος της θρησκευτικής πρακτικής δεν είναι πια ο ποικιλόμορφος ιδεαλισμός, αλλά αντίθετα ο χυδαίος υλισμός, που γυρεύει μια αποκατάσταση και μια ψυχολογική αναπλήρωση στην αγκαλιά της θρησκείας. Σήμερα δε συμβαίνει πια αυτό που νόμιζε ότι συμβαίνει στην εποχή του ο Λένιν, ότι, δηλαδή, από την ιδεαλιστική σχολή της φιλοσοφίας ο δρόμος πάει προς τη θρησκεία. Στις μέρες μας, ο δρόμος προς τη θρησκεία ξεκινάει από τα σουπερμάρκετ και τα εμπορικά κέντρα.

Κατά δεύτερο λόγο, υπάρχουν αυτοί που φοβούνται μια άρση των δυϊσμών του παραδοσιακού μαρξισμού, διότι πιστεύουν ότι η εγκατάλειψη του υλισμού συνεπάγεται την εγκατάλειψη ή την αδυναμία υπεράσπισης της επιστήμης και της σύγχρονης επιστημονικής μεθόδου και κατά συνέπεια οδηγεί στον ανορθολογισμό. Κατανοούμε αυτούς τους φόβους, παρότι κατά τη γνώμη μας δεν είναι δικαιολογημένοι. Προσωπικά, δεν αποδέχομαι τη θέση του Αλτουσέρ ότι η αυθόρμητη φιλοσοφία των επιστημόνων είναι ο υλισμός. Δεν πιστεύω ότι υπάρχει καν μια «αυθόρμητη φιλοσοφία των επιστημόνων», αλλά, αν υπάρχει κάτι τέτοιο, δεν είναι παρά ο εμπειρισμός που, όταν συστηματοποιείται, καταλήγει σχεδόν πάντοτε σε μια σύνθεση του καντιανού ή του ποπεριανού κριτικισμού με το θετικισμό. Αλλά το κρίσιμο σημείο δεν είναι αυτό. Για να το πω με έναν τρόπο συνθετικό και σχεδόν τηλεγραφικό, κατά τη γνώμη μου, ο φιλοσοφικός δυϊσμός τού είναι και της σκέψης (ως «αντανάκλασης» του είναι —μια θέση του Ένγκελς που συμφωνεί πλήρως με τη χριστιανική θεολογία, η οποία συμμερίζεται αυτή τη «ρεαλιστική» γνωσιοθεωρία) δεν ήταν μια εφεύρεση, μια αυθαίρετη κατασκευή του Ένγκελς και του Λένιν. Αντανακλούσε με αρκετά πιστό τρόπο τη σχέση επιστήμης και τεχνικής και ακριβέστερα μεταξύ της επιστημονικής ανακάλυψης και της τεχνικής εφαρμογής (και ανανέωσης) που κυριαρχούσε στα τέλη του 18ου αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης.

Πρώτα ανακαλύπτεται κάτι που αντανάκλα πιστά στο επίπεδο της σκέψης τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά της υλικής πραγματικότητας (φυσικής, χημικής και βιολογικής). Έπειτα, η ανακάλυψη αυτή εφαρμόζεται σε μια τεχνολογική καινοτομία που διακρίνεται, όσον αφορά το χρόνο και το χώρο, από την ίδια την ανακάλυψη. Αλλά, κατά την παρούσα τρίτη βιομηχανική επανάσταση, στην οποία η πληροφορική και η γενετική μηχανική έχουν αποφασιστικό ρόλο και όχι τυχαία πάνω στην παραγωγική διαδικασία, η σχέση επιστήμης και τεχνικής έχει αλλάξει ριζικά από την εποχή του Ένγκελς και του Λένιν, την εποχή, δηλαδή, στην οποία επιβλήθηκε ο φιλοσοφικός δυϊσμός υλισμού και ιδεαλισμού στην κοσμοαντίληψη των μαρξιστών.

Χρησιμοποιώντας ελεύθερα και έξω από τα συμφραζόμενα της μια έκφραση του Μαρξ, θα έλεγα ότι περάσαμε από τη μορφολογική υποταγή της τεχνικής στην επιστήμη σε μια πραγματική υποταγή της επιστήμης στην τεχνική. Στην έρευνα της γενετικής εν μέρει έχει αρθεί πλέον η παλαιά διάκριση στο χρόνο και το χώρο που μεσολαβούσε ανάμεσα στην ανακάλυψη και τον τεχνολογικό χειρισμό. Οι δύο διαδικασίες, εις το εξής, διαπλέκονται στενά κάτω από την κυριαρχία του τεχνικού χειρισμού. Ένας από τους λόγους όχι μόνο της επιβίωσης αλλά και της ενίσχυσης του σημερινού καπιταλισμού έγκειται στο ριζικό και αποφασιστικό τρόπο της ιδιοποίησης του δεσμού επιστήμης και τεχνικής. Αυτό που με μαρξιστικούς όρους αποκάλεσα πραγματική υποταγή της επιστήμης στην τεχνική δεν αποτελεί μια περιέργη επινόηση του Μάρτιν Χάιντεγκερ. Δεν είναι παρά μια ανστηρή περιγρα-

φή της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων μέσα στις υπάρχουσες καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Καθώς φαίνεται, η διατήρηση με κάθε κόστος του παλαιού δυϊσμού δεν αντιστοιχεί πλέον στην παρούσα κατάσταση της συνολικής αναπαραγωγής των σχέσεων της παραγωγής.

Έχουμε ανάγκη από μια νέα φιλοσοφία που δεν υπάρχει ακόμα. Εντούτοις, μια τέτοια φιλοσοφία δε θα υπάρξει ποτέ και θα χάσουμε και άλλες δεκαετίες αν εξακολουθήσουμε να αναπαράγουμε παλαιές συζητήσεις που στο εξής έχουν μόνο αρχαιολογική αξία. Αν εξακολουθήσουμε να συγχέουμε τη φιλοσοφία με την επιστήμη ή, ακριβέστερα, το αντικείμενο και τη μέθοδο της φιλοσοφίας με εκείνα των φυσικών επιστημών. Αν εξακολουθήσουμε να υποτάσσουμε τη φιλοσοφική συζήτηση σε επιταγές μιας τακτικής και τη θεωρούμε ως απλό εργαλείο της πολιτικής και κοινωνικής ιδεολογίας, παρότι η τελευταία παραμένει ως μια αναφορά ανεξάρτητη, νόμιμη και ανεξάλειπτη. Αυτό όμως που η ιδεολογία διαχωρίζει, η φιλοσοφία το ενοποιεί και το θεωρεί μ' έναν ενιαίο τρόπο. Αυτός ο τρόπος δεν έχει ακόμα βρεθεί, παρότι υπάρχουν στοχαστές όπως η Αντωνοπούλου και ο Σωτήρης που τον ψάχνουν. Γι' αυτό και τους οφείλουμε ευγνωμοσύνη.

Μετάφραση από τα ιταλικά: Γιάννης Οικονόμου